

Undervisningsmateriale til forestillingen

BESÆTTELSE

på Svalegangen foråret 2010

Udarbejdet af Annemarie Lai Jensen

Foto: Morten Fauerby / CZ00

BESÆTTELSE

Indholdsfortegnelse:

"Besættelse"	Side 3
Replikker	Side 4
Undervisningsmateriale	Side 5
Et par ord om scenografien	Side 10
Spillestil og scenografi	Side 10
Litteraturliste	Side 14
Vidnesbyrd	Side 14
Gestapoagenten "Thora"	Side 15
Grethe Bartrams Århus	Side 17
CV på medvirkende i Besættelse	Side 19

Svalegangen præsenterer urpremieren **BESÆTTELSE**
26. marts - 29. april

Af: **Ann Sofie Oxenvad**

Iscenesættelse: **Lars Junggreen**

Scenografi: **Gitte Baastrup**

Medvirkende:

Grethe Bartram: **Signe A. Mannov**
Christian Bartram: **Daniel Bevensee**
Helmuth Rothenberg: **Morten Burian**
Emil Knudsen: **Sigurd Holmen Le Dous**
Fængselspræsten: **Bue Wandahl**
Forsvareren: **Henrik Weel**

"BESÆTTELSE"

af *Ann Sofie Oxenvad, Dramatiker*

70 år efter den tyske besættelse af Danmark, er "besættelsen" som aldrig før, genstand for historiske revurderinger og kunstneriske bearbejdelser i både dokumentarisk og fiktiv form. De "5 forbandede år" er langt fra glemt, fordi de stadig danner grundlaget for vores nationale selvforståelse. I den aktuelle kulturkamp synes alle parter at ville tage patent på den modstands-bevægelse, der bragte Danmark igennem den tyske besættelse med *æren* i behold.

Som barn af 50-erne voksede jeg op i den tro, at hele Danmark udgjorde én stor og samlet modstand mod den tyske okkupation. En myte, som efterhånden er blevet godt og grundigt revurderet. Da jeg åbnede historiens sorte boks, for at fortælle denne historie, trådte et mere broget, ja, ligefrem grumset, billede af besættelsestidens virkelighed frem. For jeg besluttede mig for at vende det sorteste blad i besættelsestidens historie. De dybeste lag i den mentale sorte boks, det kapitel, som eftertiden helst har villet glemme, nemlig stikkernes historie. Og blandt dem træder en ganske ung kvinde fra Århus, Grethe Bartram, frem på historiens scene.

Grethe Bartram, er blevet kaldt "den onde selv", "Kaptajn Satan, og "et udyr i menneskeskikkelse". Hun er blevet mytologiseret og dæmoniseret, men den frygtelige sandhed er jo, at hun bare var et menneske. Grethe Bartram var "naboens datter", helt almindelig, som dig og mig! Den tyske filosof, Hannah Arendt, fulgte retssagen mod SS officeren Adolf Eichmann, som havde utallige ofre på sin samvittighed. I sin afhandling om retssagen "Eichmann in Jerusalem" af-dæmoniserer hun "det onde", uden at fortrænge dets menneskelige eksistens, med begrebet "ondskabens banalitet". Og hun konkluderer: *det var almindelige mennesker, der i afstumpethed begik de største forbrydelser mod menneskeheden.*

Forestillingen "Besættelse" er *ikke* et forsøg på at lave en biografisk rekonstruktion af Grethe Bartrams liv og historie. Men en dramatisk fiktion, baseret på retssagen mod hende, og det retsopgør, som hendes sag kun var en del af. Og hendes historie sættes i et endnu større, aktuelt og alment perspektiv, som handler om vores forhold til "det onde". Alt det, som vi så gerne vil fortrænge, benægte og lægge afstand til, og derfor til enhver tid tillægger "de andre".

Jeg fortæller stikkerens historie. Ikke for hverken at forsvare, dømme eller retfærdiggøre hendes handlinger, men for at forstå os selv, det elementært menneskelige, og hvad vi er i stand til at gøre under særlige historiske omstændigheder. Dengang, såvel som nu! Grethe Bartram var ikke et offer for omstændighederne. Hun foretog et personligt valg. Et valg, der sætter hendes *ofres* historie i relief, alle de anonyme mennesker, som *på trods* af regeringens samarbejdspolitik ikke tøvede med at udøve *civil ulydighed* og satte liv og frihed på spil i kampen mod nazismen. For eksempel Grethe Bartrams bror, som under de samme historiske omstændigheder og med den samme familiære og sociale baggrund, traf et andet valg.

"Besættelse" er et aktuelt og alment menneskeligt karakterdrama om erotisk og ideologisk forførelse, med Grethe Bartram som prisme og omdrejningsfigur. Et drama om magt og afmagt og om at vælge side i historiens afgørende øjeblikke, uden at have eftertidens privilegerede klarsyn.

Ej blot til lyst, men alligevel god fornøjelse!

Replikker

"Alle I mænd, der så gerne vil ofre Jer for nogen...eller for noget. For enhver sag! Dø, for alt ...hvad I kan få Jer selv til at tro på! Jeg vil bare leve. For enhver pris. Og hvis man vil det her i verden. Så har man kun sig selv at stole på." (Grethe)

"Den menneskelige skaberkraft er uendelig, men skabningen, mennesket, er svagt. Kraften i os - handlekraften - det beror på tilfældigheder, om den er til gavn eller til skade. Men hvad kan man gøre? Ikke andet end at koncentrere sig om øjeblikket og dets krav. Kun den aktive plages ikke af skruber. Gør din pligt, så ved du hvad du dur til! Og hvad er din pligt? Andet end netop øjeblikkets og dagens krav." (Rothenberg)

"Hele livet er at ville, uden at fuldføre, og at fuldføre, uden at ville." (Rothenberg)

Den historiske Grethe Bartram

Af Annemarie Lai Jensen

Grethe Bartram blev født 1923 i Århus og lever - så vidt vides - i dag i Sverige. Under besættelsen virkede hun som dobbeltagent og var således engageret i kommunistpartiet i Århus samtidig med, at hun arbejdede for Gestapo. Man mener, at Grethe Bartram angav op til 70 personer - heriblandt en af sine brødre.

Grethe Bartram voksede op i et fattigt kommunistisk miljø og forlod skolen som 13-årig for at arbejde på fabrik. Som 17-årig blev hun gift, da hun var gravid. Ægteskabet blev kortvarigt og sønnen blev senere sat i pleje. Familien Bartram deltog i illegalt arbejde under krigen, således også Grethe Bartram, der herfra hentede nyttige oplysninger til Gestapo.

Hun begyndte sin stikkervirksomhed i forbindelse med, at det danske politi i 1942 havde udlovet en dusør på 1000 kr. for oplysninger om en formodet sabotagebrand. I de efterfølgende år angav hun flittigt. Da nettet begyndte, at strammes om hende, fik hun det arrangeret således, at hun blev sendt til Frøslevlejren, hvorfra hun fortsatte sin stikkervirksomhed. Først i slutningen af 1944 er mistanken i modstandsmiljøet mod hende blevet så stor, at man i december samme år forsøgte at likvidere hende med nakkeskud på åben gade. Imidlertid overlevede Grethe Bartram og fortsatte sit arbejde i Flensborg indtil hun i marts 1945 blev ansat af Gestapo i Kolding, hvor hun var indtil befrielsen få måneder senere.

Retssagen mod Grethe Bartram:

Under retssagen tilstod Grethe Bartram de fleste forhold og modtog 1946 i Aarhus Kriminalret sin dødsdom. Dommen stadfæstes senere af både Vestre Landsret og af Højesteret. I 1947 ændres dødsdommen til livsvarigt fængsel og i 1956 løslades Grethe Bartram mod ikke at vise sig i Danmark de næste mange år. Efter løsladelsen flyttede hun til Sverige, hvor hun formodes stadig at bo.

Grethe Bartram i historisk perspektiv

Ved læsning af Henrik Skovs artikel *Thora teilt mit* (fra *Over strengen - under besættelsen*) kan man nemt få det indtryk, at Grethe Bartram var en skrupelløs opportunist. Hun virkede som bekendt som dobbeltagent, men det er tydeligt, at hendes engagement lå hos nazisterne og det arbejde hun lavede for modstandsbevægelsen og kommunistpartiet var for at tjene nazisterne. Det arbejde hun foretog for kommunisterne og modstandsbevægelsen, sker kun for at hun ikke skulle vække deres mistanke om, at hun arbejdede for fjenden. En del af forklaringen på at hun, i så lang tid som tilfældet var, kunne operere som dobbeltagent, bliver delvis forklaret med, at mændene ganske enkelt fandt hende yderst tiltrækkende.

Man får ikke på noget tidspunkt det indtryk, at hendes stærke engagement i Gestapo skyldtes en ideologisk overbevisning. Måske netop derfor er hendes handlinger svære at forstå.

Grethe Bartram i *Besættelse*

I forestillingen *Besættelse* er det ikke storskurken Grethe Bartram, der bliver portrætteret, men et ungt menneske, der traf nogle fatale valg. Forestillingen vægter også den erotiske besættelse, som Grethe Bartram formåede at hensætte mange mænd i. Over for hende står broderen Christian, hvis engagement ikke var mindre end søsterens, men på den anden fløj. Broderen portrætterer den ideologiske besættelse, der stilles overfor Grethes tilsyneladende mere opportunistiske motiver.

Man kan med fordel læse Henrik Skov Kristensens artikel *Thora teilt mit – Storstikkeren Grethe Bartram* for en detaljeret fremstilling af hendes stikkervirksomhed, retssagen og hendes liv derefter.

Selv forklarer Grethe Bartram sine handlinger på flere måder:

En af versioner lyder, at hendes opvækst i fattige kår medførte et ønske om aldrig at skulle mangle noget.

I et brev til sin mor dateret 14. februar 1945 skriver hun bl.a. ”*Men som sagt, der kommer snart penge fra mig, jeg er jo ikke tabt bag en vogn, og jeg er nu engang ikke skabt til fattigdom, og jeg skal ogsaa nok vise jer at jeg skal blive rig engang. Kan du ikke huske Mor, jeg har haft det, lige fra lille Pige af, da sagde jeg altid til dig, naar jeg blever stor, gifter jeg mig med en rigtig rig Mand. Og at jeg ser godt ud, det faar jeg at vide hver Dag (...)*”¹

En anden versioner lyder, at der egentlig ikke er nogen forklaring.

Da journalist og forfatter Erik Haaest opsporer Grethe Bartram i Sverige 1977, spurgte han hende bl.a. hvordan hun kunne leve med sine gerninger.

Hun svarer bl.a. ”*Det kan jeg egentlig ikke svare på. Selvfølgelig er det en tung byrde at bære. Hvis jeg havde haft den undskyldning overfor mig selv, at jeg blev dømt for noget, jeg ikke havde gjort, ville det være lettere. Men det blev jeg ikke. Tværtimod. Jeg tilstod mine gerninger og blev dømt for dem. Havde tyskerne vundet krigen, havde jeg været en helt. Nu tabte de. Sådan er jo efterkrigsretfærdighed. (...) Ja, jeg angrer, hvad jeg har gjort. Det er frygteligt. Men hvad nytter det at angre? (...) Jeg anede ikke hvilke konsekvenser mine angiverier havde*”²

Da journalist Flemming Chr. Nielsen interviewer hende i 1995 siger hun bl.a.

¹ Kristensen, Henrik Skov: ”Thora teilt mit – Storstikkeren Grethe Bartram” p. 97 in: *Over strengen – under besættelsen*

² Ibid p. 87

"Jeg kunne påstå, at der var en brist i mit følelsesliv, fordi jeg aldrig selv havde fået kærlighed. Jeg kan uden resultat lede efter forklaringer. Kan det være af den eller den grund. Folk sagde hele tiden til mig: hun er ond. Men ondskab er vel ingen forklaring. (..) "³

Hendes udsagn til journalisterne synes at gribe fat i to væsentlige karaktertræk hos Grethe Bartram: stolthed (jeg er ikke ubegavet) og begær (efter rigdom).

Stemmer hendes udsagn, er det i sig selv langt mere skræmmende, end hvis hun havde handlet ud fra en ideologisk overbevisning. Det virker som om, at hun udelukkende handlede som hun gjorde, fordi det nu en gang virkede mest bekvemt.

Konsulterer man de mentalundersøgelser, der blev foretaget af Grethe Bartram i forbindelse med retssagen mod hende. Her lyder en af konklusionerne, at hun kan betragtes som *"en amoralsk, selvhævdende psykopat med en vis følelseskulde og med mytomane tilbøjeligheder."*⁴

Ondskab

Når vi støder på ondskaben, vil vi som regel gerne forklare den. Hvor kommer den fra, hvorfor handler folk som de gør etc I forbindelse med *Besættelse* kan det være interessant at beskæftige sig med ondskaben ud fra filosofen Hannah Arendts tanke om, at ondskaben er banal

Hannah Arendt (1906-1975)

Hannah Arendt var en af det 20. århundredes store politiske tænkere og beskæftigede sig bl.a. med den nazistiske ideologi. Hun var jøde og blev født i Tyskland. Hun blev politisk vakt, da hun stødte på antisemitismen i 1929. Hun boede fortsat i Tyskland i 1930'erne og arbejdede for zionisterne og støttede kommunisterne bl.a. ved at hjælpe dem med at flygte. I forbindelse med sit arbejde for zionisterne blev hun arresteret af Gestapo (1933), men da man ikke kunne finde beviser på "undergravende virksomhed", blev hun løsladt efter otte dage i arresten. Herefter forlod Arendt Tyskland og bosatte sig i Paris. Imidlertid når antisemitismen også til Frankrig, hvor Hannah Arendt holdes fanget i en interneringslejr i Gurs. I 1941 lykkes det hende at flygte til USA. Hun fortsatte med at være engageret i jødiske-politiske emner, men brød i 1947 med de amerikanske zionister, da hun var uenig i deres syn på Israels forhold til den arabiske verden.

³ Opus cit. p. 88

⁴ Ibid p. 94

I forbindelse med forestillingen *Besættelse* kan det være interessant at beskæftige sig med Arendts teori om ondskabens banalitet. Hun fulgte processen mod Eichmann, der havde uhyggeligt mange liv på samvittigheden. I forbindelse med retssagen mod ham, udfærdigede Arendt teorien om, at ondskaben er banal.

I 1963 bryder zionisterne med Arendt, da hun engagerer sig i retssagen mod Adolf Eichmann. Hendes *Eichmann i Jerusalem - en beretning om det ondes banalitet* (1963) vakte stor opstandelse, da man mente, at hun afdæmoniserede ham og hans virke med argumentet om, at ondskaben er banal.

Imidlertid mente Arendt, at den ondskab Eichmann stod for - den banale - var langt mere skræmmende end den, hvor personen er fuldt ud bevidst om at handlingen er ond.

Det ondes banalitet har - iflg. Arendt - rod i tankeløsheden.

Pahuus skriver bl.a. flg. om Arendts udlægning af ondskaben: "*Ondskabens radikalitet lå ikke kun i antallet af ofre, men også i den særlige karakter af en fornægtelse af menneskeligheden hos både ofre og forbrydere. (...) Mens ondskabens radikalitet havde gået på en beskrivelse af ondskaben som systematisk og ideologisk, gik det ondes banalitet på forbrydernes karakter og det individuelle svigt, som gjorde ondskaben mulig hos almindeligt fungerende mennesker.*"⁵

Ondskabens banalitet hænger ikke sammen med de konsekvenser banalt onde handlinger medførte eller hvorvidt den handlende var intelligent eller ej. Den banale ondskab lader sig knytte til bevæggrunden for handlingerne. I tilfældet Eichmann, viste det sig at der ikke lå en større ideologisk overbevisning til grund for hans handlinger. Som det er fremgået lå der heller ikke en ideologi til grund for Grethe Bertrams handlinger. Arendt taler om ondskab uden moralsk eftertanke og om, at det skræmmende ved den banale ondskab er dens normalitet.

Et eksempel på Eichmanns nærmeste skødesløse ondskab er, at han fx kaldte deportationerne til Theresienstadt for adresseforandring, likvidering blev til evakuering og udryddelse til endelig løsning.⁶

Forståelse og tilgivelse

Arendt mente ikke, at det at forstå var lig med det at tilgive. Hun betragtede forståelse som en livslang proces og tilgivelsen som en enkeltstående handling

Diskuter hvordan man kan tale om den banale ondskab i Grethe Bartrams tilfælde.

Diskuter om Grethe Bartram føler skyld eller om hun er blottet for moralsk eftertanke

⁵ Pahuus, Anne Marie: *Hannah Arendt* p.102

⁶ Ibid p.106

Når man forsøger at forklare ondskaben/onde handlinger sker der ofte en opdeling i sort og hvidt. Men taler man om ondskabens banalitet er dette ikke længere en mulighed - nuancerne, hvor grimme og skræmmende de end måtte være - kommer med.

Emner til diskussion og fordybelse:

- Diskuter hvordan man kan tale om den banale ondskab i Grethe Bartrams tilfælde.
- Diskuter om Grethe Bartram føler skyld eller om hun er blottet for moralsk eftertanke
- Besættelsens og forførelsens ansigter (den erotiske, den ideologiske, den historiske etc.)
- Dødsstraf (kan et demokrati retfærdiggøre brugen af dødsstraf?)
- Retsopgør og straf (gælder der andre regler, når et land vil gøre op med fortiden og sikre en bedre fremtid?)
- Ideologi (ideologiernes forførende magt - kun for svage sjæle?)
- Hævn (hvad sker der, når hævnen fuldbyrdes?)
- Ondskab (er ondskaben banal? Er ondskaben tilfældig?)
- Diskussionen kan også bevæge sig op til vor tids ekstremisme, evt. forbi 1970'erne med fx fokus på RAF, Blekingegadebanden til den vestlige verdens fjendebillede nr. 1 i dag: den islamiske terrorisme.
- Tro
- Skyld (hvordan forsoner den enkelte sig med sine handlinger, hvordan forsoner et samfund sig med fortiden - kig fx på Tysklands måde at takle hhv. Anden Verdenskrig og tiden op til muren fald på)
- Magt
- Tilgivelse (Diskuter bl.a. om man kan tilgive det, der ikke kan forstås)

Et par ord om scenografien

Af Gitte Baastrup
Scenograf

På mit arbejdsbord står en lille firkantet æske i teaktræ, som jeg har arvet fra min far.

I min barndom indeholdt æsken bl.a. et såkaldt "Hundetegn", et kors og et hylster til en cyanidpille. Alle effekter fra hans tid som modstandsmand i Aalborg.

Når låget en sjælden gang kom af æsken, fortalte min far drabelige historier om sprængningen af Aalborg Havn, om hans vilde flugt fra tyskerne gennem Hotel Fønix, hvor hans gode ven blev skudt i den tro det var ham.

Lige siden dengang har æsken derfor på magisk vis været billedet på et hemmeligt og illegalt ungdomsliv under besættelsen

Da jeg første gang læste Anne Sofie Oxenvads manuskript om Grete Bartram, var jeg da heller ikke i tvivl om, at scenografien til forestillingen burde tage udgangspunkt i teaktræsæsken.

Lukke op og lukke i. En stor firkantet kasse, hvor vi åbner op for en række af dramatiske begivenheder fra besættelsestidens Århus og pakker dem ned igen.

Spillestil og scenografi – naturalismen møder stiliseringen

Af instruktørassistent Karen Ravnsted-Larsen

Naturalisme

Den spillestil, man oftest møder i teatret er den naturalistiske. Den blev grundlagt i slutningen af 1800tallet af den russiske instruktør, skuespiller og teaterpædagog Konstantin Stanislavskij (1866-1938).

Stanislavskij ønskede at skuespilleren skulle spille ægte; med ægte følelser. For at kunne gøre det, indførte Stanislavskij nogle værktøjer for skuespilleren. Han mente at skuespilleren burde tænke meget på sin rolle og forestille sig den person, han spiller; hvilken situation er rollen i, hvem er rollen, hvilket

miljø kommer rollen fra, hvilken tidsalder lever rollen i osv..⁷ Stanislavskij mente desuden at skuespilleren kunne handle og spille ægte ved at forestille sig hvad han selv ville gøre, hvis han var i den situation, som rollen er i. Skuespilleren må føle sig som rollen og have følelser, der selvom de er hans egne, vil være magen til dem, rollen ville have.⁸ Det var også vigtigt for Stanislavskij at skuespilleren har en hensigt med det, han gør. Figuren, som skuespilleren spiller, skal *ville* noget. Det hænger også sammen med det, der kaldes *undertekst*, altså dét som figuren mener (men ikke nødvendigvis siger) eller det som figuren føler.⁹

I naturalismen lagde man også vægt på, at scenografien skulle være så ægte og så lig virkeligheden som muligt. Man kunne ikke bare male kulisser, der *lignede* en stue. Man måtte indrette en rigtig stue med bord, stole, tæpper, pyntegenstande osv.¹⁰

Stilisering

Stilisering er en forenkling og kan være det, der sker, når man reducerer eller renser ud i den spillestil, man arbejder med¹¹. Man kan sige at spillestilen eller scenografien bliver mindre realistisk og i de fleste tilfælde betyder en stilisering også at det iscenesatte kommer til at stå tydeligere frem. Man kan bruge stilisering til at få hovedtræk til at stå tydeligere frem og man kan skabe et mere rent og enkelt billede. Når man stiliserer et scenebillede, stiller det større krav til bl.a. lyssætningen¹². Hvis man f.eks. laver en scene, hvor to mænd mødes på noget, man forestiller sig er en lang gang, men man ikke vil indrette gangen naturalistisk med en masse døre og knagerækker, kan lyset bruges til at skabe illusionen af, at mændene befinder sig på den lange gang.

I iscenesættelsen af *Besættelse* har vi arbejdet på at bryde naturalismen. Dette brud var allerede sket i manuskriptet, hvor der var lagt op til at det samme scenerum skulle være både Gestapos forhørslokale, Grethe Bartrams celle, gangen uden for cellen og et cykelværksted.

Stiliseringen i *Besættelse* ses derfor især i scenografien, der som en magisk "minde-æske" åbnes i starten af forestillingen. Her er Grethes celle ikke naturalistisk indrettet med tremmer for et vindue og en smal seng. Derimod er rummet, bortset fra to stole, helt tomt og omkranses ikke af cementvægge,

⁷ Stanislavskij, Konstantin: *En skuespillers arbejde med sig selv*, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S, København 1998, s. 66 ff

⁸ Stanislavskij, Konstantin: *En skuespillers arbejde med sig selv*, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S, København 1998, s. 29.

⁹ Stanislavskij, Konstantin: *En skuespillers arbejde med sig selv*, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S, København 1998, s. 59

¹⁰ Stanislavskij, Konstantin: *Mit Liv i Kunsten*, Nyt Nordisk Forlag, København 1944.

¹¹ Scavenius, Alette (red.): *Gyldendals Teaterleksikon*, Gyldendal 2007, opslag 3140: Stilisering

¹² Scavenius, Alette (red.): *Gyldendals Teaterleksikon*, Gyldendal 2007, opslag 3140: Stilisering

men af fyldningspaneler. Desuden har man ikke, som man ville have gjort, hvis man arbejdede naturalistisk, skjult teaterlamperne. De ses derimod tydeligt i cellens vægge. Forhørslokalet er ligeledes heller ikke indrettet med stole, et bord og en arkitektlampe, der lyser den afhørte i ansigtet. I stedet er forhørslokalet en smal "hylde". Et meget lille råderum for Gestapochefens brutale forhør af modstandsmanden.

Spillestilen har vi også arbejdet med at gøre mere stiliseret, men gennemgående benytter skuespillerne i forestillingen sig af den naturalistiske metode. I rollearbejdet har hver enkelt skuespiller arbejdet meget med rollens situation, hensigt og underteksten. Det bliver mere spændende og levende at se på skuespillet, hvis man som tilskuer kan fornemme, hvad figurerne i stykket vil. I Besættelse er centrale temaer Grethes ønske om at overleve ligegyldigt hvad og mændenes fascination af hende samtidig med at de har hver deres eget projekt. Dette må kunne tydes af publikum og det er mere spændende at se på som tilskuer, hvis det ikke bliver sagt direkte, men i stedet vist i skuespillet. Dét at skuespillerne tænker på den hensigt og den undertekst, som deres figur har, kan hjælpe dem til at gøre spillet mere levende og mere forståeligt for publikum.

Spørgsmål:

- Hvor ses naturalismen i scenografi og rekvisitter?
- Hvordan kunne man have lavet en mere naturalistisk scenografi?
- I hvilke scener ses stiliseringen tydeligt i spillestilen?
- Hvordan kunne man have lavet en mere stiliseret spillestil?

Litteratur til videre inspiration

Oxenvad, Ann Sofie: *Besættelse*

Schlink, Bernhard: *Højt læseren*

Lauridsen, John T. (red.): *Over stregen - under besættelsen*

Pahuus, Anne Marie: *Hannah Arendt*

Jensen, Erik Aalbæk: *Kridtstregen*

Skou-Hansen, Tage: *De nøgne træer*

Gyldendals Teaterleksikon

<http://www.befrielsen1945.dk/>

http://da.wikipedia.org/wiki/Grethe_Bartram

Film mm.

The Reader (filmatisering af Schlinks roman. Om såvel erotisk som ideologisk forførelse)

Sophie Scholls sidste dage (film om den unge modstandskvinde Sophie Scholl, der var med i den tyske modstandsgruppe "Weisse Rose". Hun blev henrettet, da hun ikke ville angive sine medsammensvorne. Man kan kalde hende Grethe Bartrams modsætning.)

The Edukators (film om tre anti-kapitalistiske unge aktivister, deres aktioner og indbyrdes kærlighedsrelationer. Om ideologi og forførelse.)

Besøg Besættelsesmuseet i Aarhus, der bl.a. har en særudstilling om Grethe Bartram fra og med 26/3.

Vidnesbyrd

Af Ester Christiansen, cand. phil,

Datter af Jens Erik Sørensen, Kz-lejrfange nr. 67105 i Neuengamme

Det at blive "stukket" af en af sine egne, en overløber, en forræder, og ikke vide, hvem det er, der har gjort det, bliver til et evigt tilbagevendende dilemma, en besættelse: Hvem har sladret? Hvorfor? Hvornår skete det? Selv efter at være vendt hjem fra et grusomt ophold i kz-lejren Neuengamme blev spørgsmålet ved med at dukke op. I familien, til møder, eller når modstandsfolkene - dem, der havde

overlevet kz-lejren, mødtes for at være sammen. Min far fortalte: "Jeg skulle mødes med Johannes fra Aalborg på Århus Banegårds herretoilet for at tage imod en sending illegale blade. Produktionen af vores illegale blad i Århus var gået i stå, for hele partiledelsen var blevet arresteret, så vi måtte have hjælp udefra. Da jeg kom ud fra herretoilet med en mappe i hånden hilste jeg på Grethe Bartram på vej ud af banegårdshallen. Ved den lejlighed må hun have udpeget mig... for senere samme dag blev jeg arresteret. Men det var først langt senere, ved at sammenholde min historie med kammeraternes, at de gik op for mig at stikkeren måtte være Grethe Bartram."

På den måde kom storstikkeren til at spille en vis rolle under min opvækst. Det er historien om det ultimative forræderi, og så er jeg ikke engang i familie med hende. Men jeg kan forestille mig, hvor slemt det må have været for hendes egen familie. Jeg kender flere af familiemedlemmerne fra min ungdomstid i Århus, og jeg har dem med mig i mit hjerte, for *det* har ikke været nemt.

Min fars skæbne har haft stor indflydelse på mine holdninger, mit uddannelsesvalg, ja på hele mit liv. Men spørger man mig, om jeg hader Grethe Bartram, så er mit svar: Hun er jo bare en lille brik i det store samfundsmæssige spil, og hun har på ingen måde gjort sig fortjent til så voldsom en følelse fra min side. Had vokser ud af bitterhed, og jeg er ikke bitter. Jeg synes det langt vigtigere at fokusere på, at nazisme skal bekæmpes, hver gang den stikker sit grimme fjæs frem. Jeg er med i den kamp.

Gestapoagenten "Thora"

Af Henrik Skov Kristensen, Ph.D.

Overinspektør for Frøslevlejrens Museum

"Man kan ikke se til bunds i en anden menneskesjæl, men vi har set en afgrund af afstumpethed, kynisme, forfængelighed. Dobbeltspillet har betaget hende, hun har intellektuelt krydset klinger, hun var ung, men ikke umoden. Hun har stukket sine kammerater, venner, pyntet sig med de Judaspenge, hun tjente. På anklagemyndighedens og samfundets vegne påstår jeg lovens strengeste straf, dødsstraffen, bragt i anvendelse".

Sådan afsluttede anklageren den 27. november 1946 sin procedure i Århus Byret mod den 22-årige Grethe Bartram. Under retssagen havde hun tilstået at have angivet op mod 70 landsmænd til Gestapo. Flere af disse blev mishandlet under forhørene, og 33 blev deporteret til kz-lejr i Tyskland, hvilket ni af dem ikke overlevede. Det var altså med rette, at Grethe Bartram i folkemunde blev betegnet som "storstikkeren fra Århus" - skønt en mere præcis betegnelse nok var "Gestapoagenten Thora". Talrige interne Gestapo-rapporter, udfærdiget af Grethe Bartrams føringsofficer, Kriminaloberassistent Rothenberg, indledtes med ordene: "Agenten Thora meddeler at..."

Hvad der især oprørte og forfærdede anklageren - og også offentligheden - var imidlertid ikke det store antal personer, som Grethe Bartram angav til Gestapo, men at hun tilsyneladende fuldstændig skrupelløst angav familie, nære venner og gamle kammerater. Mange har peget på Grethe Bartrams opvækst og sociale baggrund som en sandsynlig forklaring på angiverierne, som indbragte hende ganske anseelige summer. Sandt er det da også, at hun kom fra små kår. Barndomshjemmet i Klostergade, hvor faderen havde et lille cykelværksted, var fattigt, men rigt på børn: Grethe var nr. 2 af otte børn. Hjemmet var kommunistisk, og under hele sin opvækst var Grethe medlem af kommunistiske børne- og ungdomsorganisationer. Her mødte hun som 15-årig maskinarbejder Frode Thomsen, som hun blev kæreste med, og allerede to år efter, i sommeren 1941, blev de to gift. Som blot 17-årig måtte Grethe have Kongebrev for at blive gift, men eftersom hun var gravid, voldte det ikke de store problemer. Forholdet holdt dog kun et år. Barnet blev anbragt hos Grethes mor, og Grethe fik arbejde udenbys som husassistent. Pladsen holdt hun dog kun halvanden måned, for den 1. oktober 1943 rejste hun tilbage til Århus, hvor hun herefter tjente penge ved at sidde model. Men allerede på det tidspunkt havde hun suppleret sin beskedne indtægt på en måde, som skulle blive skæbnesvanger. Grethe Bartram første angiveri daterer sig nemlig til september 1942, da hun mod en dusør gav oplysninger til det danske politi om en sabotage mod Skorup Jensens Skrædderværksted i Fredericiagade - en aktion, som hendes egen bror Christian deltog i.

Men den egentlige pagt med Djævelen indgik hun kort før påske i 1944, da hun lod sig hverve af Kriminaloberassistent Rothenberg fra Gestapo. Herefter stod de to i jævnlig kontakt - lige indtil Rothenberg blev dræbt ved det britiske luftangreb den 31. oktober 1944 mod Gestapos hovedkvarter i Århus.

Grethe blev opfattet som en meget sexet kvinde, og hendes fysiske udstråling slørede tilsyneladende de mandlige omgivers klarsyn. Grethe så ikke bare godt ud, hun forstod også at instrumentalisere sine fysiske fortrin. Som Steen Lykkeberg (der blev angivet af Grethe) senere skrev: "At jeg store idiot ikke kunne gennemskue, at Grethe pludselig begyndte at gøre kur til mig..."

Under retssagen mod Grethe Bartram blev der udarbejdet en mentalerklæring. Heri konkluderede Amtslægen, at hun var velbegavet, men måtte betegnes som psykopat af den amoralske type, der er selvhævdende og pralende med hang til fantasifulde og løgnagtige indfald, som iværksættes uden hæmninger af nogen art. Desuden måtte hun anses for et "noget følelseskoldt individ". Da Grethe blev bekendt med erklæringen, protesterede hun. Især var hun pikeret over betegnelsen "følelseskold".

Største udsagnskraft om Grethe Bartrams psyke, tankegang og motiver har formodentlig et langt brev til moderen fra februar 1945; det lader os nemlig se *bag* de redegørelser og forklaringer, som hun gav eller konstruerede med tanke på politi, anklagemyndighed, forsvarer, læger og den brede offentlighed. Brevet, som ikke blev fremlagt under retssagen, giver os Grethe Bartram uden filter. Hun skriver bl.a.:
"...Jeg er nu engang ikke skabt til fattigdom, og jeg skal nok vise jer, at jeg skal blive rig engang. Kan du ikke huske Mor, jeg har haft det lige fra lille pige af, da sagde jeg altid til dig, når jeg bliver stor, gifter jeg mig med en rigtig rig mand. Og at jeg ser godt ud, det får jeg at vide hver dag...".

Brevet synes at støtte lægekundskabens diagnose af Grethe Bartram som psykopat af den mytomane undertype, dvs. en afstumpet person uden empati og skyldfølelse som er karakteriseret ved sygelig løgnagtighed, selviscenesættelse og et stærkt behov for omgivelsernes beundring. Brevet viser også, at appetitten på penge og social opstigning var en meget væsentlig drivkraft for Grethe Bartram.

Men var hun en ung og umoden pige, som ikke kunne overskue rækkevidden af sine gerninger, sådan som hun selv har hævdet fra sit eksil i Sverige – eller var hun et helt igennem kynisk, afstumpet menneske, som uden tanke på den skæbne, hun vidste, der ventede hendes ofre, drev sit spil og forfulgte sine mål? Måske var hun lidt af det hele, selv om det kan være svært at forlige sig med karakteristiken "umoden", når man betragter de analytiske evner og den udspekulerthed, som Grethe Bartram udfoldede ikke bare som Gestapoagent, men også under retssagen.

Under alle omstændigheder må hun tåle at gå over i historien som en af besættelsestidens værste stikkere. Men ville arbejderpigen fra Klostergade have givet stof til et teaterstykke uden en tysk besættelse og de helt specielle vilkår og udfoldelsesmuligheder, denne medførte? Næppe.

Grethe Bartrams Århus

Af Søren Tange Rasmussen

Museumsinspektør, Bymuseet & Besættelsesmuseet

Den tyske besættelse af Århus og det øvrige Danmark forløb i krigens første år rimelig fredeligt. Danskerne affandt sig i det store hele med situationen og prøvede at få hverdagen til at hænge sammen i en tid, der var præget af mørklægning, varemangel og forskellige indskrænkninger af den personlige frihed.

Denne situation ændredes i takt med tyskernes militære nederlag i slutningen af 1942, og fra 1943 voksede den folkelige modstand i Danmark. Dette kulminerede i august 1943 med rene oprørstilstande, og i de større byer kom til gadekampe mellem danskere på den ene side og besættelsesmagten og de danske myndigheder på den anden.

Resultatet var, at samarbejdet mellem den danske regering og besættelsesmagten ophørte, hvorefter forholdene i Danmark kom til at ligne dem, der herskede i det øvrige besatte Europa. Herefter var hverdagen præget af usikkerhed og en øget tysk undertrykkelse, hvor anholdelser, henrettelser, nedskydninger af civile og nazistiske terroraktioner blev mere og mere almindelige.

Modstand og sabotage i Århus

Den første modstand i Århus var kommunistisk og var en følge af, at den danske regering i august 1941, efter tysk pres, havde ulovliggjort kommunistpartiet. Den tidligste modstand bestod af illegal bladvirksomhed, og de første primitive tryksager blev fordelt blandt århusianerne i løbet af efteråret 1941.

De første sabotager i Århus blev ligeledes udført med primitive midler og bestod i begyndelsen mest i brandstiftelse og anden ødelæggelse af maskiner og råstoffer benyttet af værnemagten og eller deres danske leverandører. Også sabotagen var fra første færd kommunistisk, men snart opstod der på trods af nogen mistro samarbejder på tværs af politiske holdninger.

I Århus var det især havnen, men også fabrikker, tyske anlæg og jernbanenetværket i og omkring byen, der var mål for sabotørerne. Våben, eksplosiver og andet udstyr til brug ved sabotage fik man fra engelske fly, som nedkastede containere blandt andet i Frijsenborgskovene og på Djursland. Hen mod slutningen af krigen havde man i Århus, på trods af tyskernes ihærdige forsøg på at knuse modstandsbevægelsen, fået oprettet et effektivt sabotagenetværk.

Nazistisk terror i Århus

I kampen mod sabotørerne var brugen af danske håndlangere af forskellig slags tyskernes bedste værktøj. Grethe Bartram var blot et eksempel på en århusianer, der var villig til at gå i tysk tjeneste. Man brugte ikke kun meddelere, de såkaldte stikkere, men også grupper af mænd, ofte overbeviste nazister, til at lave deciderede terrorangreb mod civilbefolkningen. Fra tysk side havde man anlagt en strategi, der gik på at iværksætte gengældelsesaktioner som hævn for modstandsbevægelsens aktiviteter. Voldsomheden i denne gengældelse tog til i takt med, at tyskernes danske håndlangere blev mere og mere desperate.

Værst gik det i Århus i februar 1945, da den nazistiske terrorgruppe, kendt som Peter-gruppen, i løbet af få dage sprang bomber ved rådhuset, Guldsmedgade, Nørregade, Ryesgade, Frederiksgade og Århus Teater. De tidsindstillede brandbomber sprang om natten mens folk lå og sov, og det meste af karreen Guldsmedgade 1-9 blev ødelagt. To unge kvinder sprang i døden fra fjerde sal og et andet sted i bygningen indebrændte en familie.

Thi kendes for ret

Befrielsesdagene står for de fleste danskere som en glædens tid, hvor folk strømmede ud på gaderne for at tiljuble frihedskæmperne, der omsider kunne træde frem af deres skjul. Nu ventede oprydningsarbejdet, og en velforberedt modstandsbevægelse gav sig straks i kast med at internere de personer, der på den ene eller anden måde havde haft for tætte relationer til besættelsesmagten. For disse mennesker betød tyskernes nederlag offentlig ydmygelse, frihedsberøvelse, fængsling og i nogle tilfælde døden.

Faktaboks:

Besættelsesmuseet viser i perioden 27. marts til 25. oktober særudstillingen *Sagen Grethe Bartram*

CV på de medvirkende i BESÆTTELSE

Signe A. Mannov (spiller Grethe Bartram) er uddannet i 2007 fra Skuespillerskolen ved Odense Teater og har siden bl.a. medvirket i forestillingerne "Libertineren" og "Den politiske Kandestøber" på Grønnegårdsteatret samt "Noder" ved Bornholms Teater og "Gudme" ved BaggårdTeatret. Var endvidere i 2009 på Mungo Park og medvirkede her i forestillingerne "Spaser, hund, kanin", "Sandholm" og "Den allersidste dans" - de to sidstnævnte gæstede Svalegangen i maj 2009. Har derudover medvirket i en TV- serieerne "Blekingegadebanden" på TV2, "Maj og Charlie" på TV3 samt i DR's tv-serie "Krøniken".

Daniel Bevensee (spiller Christian Bartram) er uddannet på Skuespillerskolen ved Aarhus Teater i 2009. Har her bl.a. medvirket i forestillinger som: "Teaterkoncert med sange af Tom Waits" i 2009, "Loveplay" 2008, "Sommergæster" 2007 og "The History Boys" 2007. Foruden teater har Daniel medvirket i film fra både Den Danske Filmskole, som "Vintertid" 2006 og "Dialog" 2008, og The European Film College produktioner, som "Circles of Confusion" 2008 og "Løgekældereren" 2009. Senest medvirket i "Les Miserables" i 2009 på Det Ny Teater.

Morten Burian (spiller Helmuth Rothenberg) er uddannet på Skuespillerskolen ved Aarhus Teater i 2000, hvor han sidenhen har medvirket i forestillinger som "De dødes Rige" 2004, "På sporet af den tabte tid" 2004 og "Macbeth" 2003. Han herefter medvirket i flere forestillinger på Aalborg Teater såsom "A Clockwork Orange" 2009, "Macbeth" 2008, "En sælgers død" 2008, "Tre søstre" 2007, "Trængsel og alarm" 2007, "Sommerlængsler" 2006 og "Platonov" 2005. Har desuden været bestyrer af Aalborg Teaters satellitscene Transformator. Blev i 2009 nomineret til Teaterpokalen for sin medvirken i "Uterus" på Husets Teater.

Sigurd Holmen Le Dous (spiller Emil Knudsen) er nyuddannet på Skuespillerskolen ved Aarhus Teater i 2009. Har bl.a. medvirket i "Undskyld gamle hvor finder jeg tiden...?" 2009, "Bondepiges brudfærd" 2009, "Syv døre" 2009, "Teaterkoncert med sange af Tom Waits" 2009, "Loveplay" 2008 og "Forestillingen om "Kejserens nye klæder" 2007. Foruden teater har Sigurd medvirket i kortfilmen "Stormen" 2008, "Breaking Up" 2009 og "Cph:Pix - Trailer" 2010. Skal endvidere i 2010 medvirke i "In real life 2" med Teater Zebu.

Henrik Weel (spiller Forsvareren) blev uddannet på Skuespillerskole ved Odense Teaters i 1979. Var i perioden 1986-89 en del af Svalegangens faste ensemble, i "Som du er", "Road" samt spillede rollen som Hitler i "Mein Kampf". Har senest medvirket i forestillinger som "Beauty and the Beast" 2007 ved Det Ny Teater, "The producers" 2006 ved Det Ny Teater, "12 møder med vidunderbarnet" og "Ordet" på Odense Teater. "Når enden er god" og "Kameliadamen" på Aarhus Teater. Foruden teater har Henrik medvirket i flere TV-Produktioner som "2900 Happiness" 2008 på TV3, "Klovn" 2006 på TV2 samt DRs "Rejseholdet" 2003, "Taxa" 1997, "Bryggeren" 1996.

Bue Wandahl er uddannet på Skuespillerskolen ved Aarhus Teater 1990 og var ansat der indtil 2001, hvor han blev tilknyttet Aalborg Teater. Her har han bl.a. medvirket i "The Full Monty", "The room and celebration", "Lykke-Per", "Kong Lear" og "Spring Awakening". Spillede Hitler i "Albert Speer", Salieri i "Amadeus" og Assesor Brack "Hedda Gabler" på Aalborg Teater.

INSTRUKTØR Lars Junggreen. Anmelderrost skuespiller og instruktør. Har i mange år været tilknyttet Aarhus Teaters faste ensemble. Af forestillinger her kan bl.a. fremhæves "Mesteren og Margerita", "Cabaret", "Et Juleeventyr" og "Lille Mand hvad nu?". Har desuden spillet på CaféTeatret, Allé-Scenen, Grønnegårds Teatret, Kaleidoskop m.fl. Har på Aalborg Teater bl.a. spillet "Thebens syv Porte", "Købmanden i Venedig", "Laser og Pjalter", "Skyldrup, Skamdrup, Vamdrup", "Kong Lear" og "Lykke-Per" og "Maskerade". I sæson 2008/2009 spillede Lars med i "Macbeth" og fejrede sit 40-års skuespillerjubilæum i rollen som Albin i "Mød min hr. mor". Har en lang række iscenesættelser bag sig bl.a. "Rocky Horror Show", "Hard Times" og "Elling" på Svalegangen. På Aalborg Teater: "Shakespeares samlede værker" og "Et juleeventyr".

SCENOGRAF Gitte Baastrup har tidligere har stået i spidsen for adskillige anmelderroste forestillinger her på Svalegangen såsom "August", "Den store Bastian", "Prøvebilleder", "Far vel" og "Engel i helvede". Har senest i leveret scenografien til "Populærmusik fra Vittula".

DRAMATIKER Ann Sofie Oxenvad. Uddannet dramaturg. Tidligere leder af teaterprojektet Opgang 2 i Århus. Underviser i fagene Retorik og Dramatisk tekst på Testrup Højskole. Har dramatiseret flere klassikere for Filuren i Århus bl.a. "Per Gynt", bearbejdelse af Ibsens drama 2003 og for Skægspire i Odense. Forestillingen "Natmad med Oberstinden" som spillede på Svalegangen i 2006, var hendes debut som voksendramatiker.